

В.М.Малюга, Ю.І.Костенко

УДК 94 (477) 006.72+355.311.1

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

Аналізуються проблеми виникнення та розвитку національної військової символіки в Україні, можливості її використання в сучасних Збройних силах України.

Анализируются проблемы возникновения и развития национальной военной символики в Украине, возможности ее использования в современных Вооруженных силах Украины.

In article questions of occurrence and development of national military symbolics in Ukraine and opportunities of its use in modern Armed forces of Ukraine are considered.

Ключові слова: військова символіка, традиції, збройні сили.

Військо, як важливий соціальний інститут, не може існувати без традицій, що згуртовують і морально озброюють усіх його представників. До традицій відносять правила, звичаї і норми, які історично складаються у військовій організації кожної країни і які передаються з покоління в покоління, здебільшого відбиваючи неперервність зв'язку сучасних військовиків з бойовим минулим своєї Батьківщини. Традиції надають цінність не лише тим завданням, задля виконання яких армія існує за мирних умов, а й заняттям, побуту військовослужбовців та ретельній підготовці їх до випробувань. Будь-яка армія завжди зберігає та плекає військові традиції своїх попередників, живе пам'яттю про їхні подвиги.

Військові традиції умовно можна поділити на дві групи, що пов'язані не лише за “змістом”, а й з “формою”. Зокрема, форма відчутно впливає на збереження і надання збройним силам кожної країни національно-державної своєрідності.

Оскільки свого часу всі регулярні армії Європи будувалися на певних спільних візрцевих засадах, то військові традиції кожної з них

є по суті поєднанням національних та державних засад із спільними, загальноприйнятими в світі, які були мало не обов'язковими. До останніх відноситься, зокрема, наявність у кожному війську історичної системи назв частин, системи збірних відзнак (знамен і службових прапорів), своєрідних елементів уніформи, церемоніальних особливостей тощо.

Потрібно зазначити, що вказаній проблемі присвячені розвідки О.Муравйова, М.Слободянюка. Авторським колективом у складі В.Смолія, В.Ткаченка, Б.Якимовича випущена праця “Історична довідка про розвиток української національної символіки”. Проте ці роботи не достатньо розкривають зв'язок сучасної української військової символіки з історією розвитку військової організації України. Метою статті є висвітлення походження військових символів сучасних Збройних сил України від часу перших згадок про появу військових формувань на українських землях.

Вже побіжний розгляд цього питання в історії українського війська показує, що тут гостріше, ніж в інших військових формаціях нової і новітньої доби, спостерігалось протиставлення суто власного та запозиченого. Особливо це стосується військової символіки, котра складалась протягом довгого історичного часу. Не можна вважати нормальним процес національного відродження України без відродження української національної символіки. Адже національне відродження нації починається з її культури, національних символів-святинь, створених минулими поколіннями.

За роки існування незалежної української держави закономірно зріс інтерес до історичної символіки українських військових формувань. Окрім суто наукової вартості, вона має ще й практичне значення, оскільки використання її елементів у геральдичній практиці сучасних Збройних сил України наочно ілюструє національні історико-культурні засади та морально-етичні цінності, на яких базуються військово-патріотичне виховання в українській армії.

В широкому розумінні символіка є умовним відображенням подій, явищ, понять, ідей через конкретні властиві їм вияви – символи. У вужчому значенні символіка – це сукупність символів певної галузі або історичного періоду.

Українська символіка має давню і складну історію. В історичній науці утвердилася думка, що символіка у тому або іншому вигляді з'являється, власне, з появою стабільних етнічних груп. Витоки української символіки беруть початок з часів існування Київської Русі. В основі тогочасної знакової системи, яка відображала зміцнення державної влади, її інститутів, військової організації та дипломатич-

ної діяльності, лежали князівські знаки – наприклад тризуб та його варіанти, що викарбовувалися на зброї, стягах, печатках, пасах, підвісках дружинників, кераміці, предметах господарчого реманенту з київських князівських маєтків, на монетах тощо. Князівські знаки відігравали роль особистих символів конкретного володаря і водночас родових емблем представників київської династії, знаків власності, а у певному розумінні – й атрибутів влади або державних емблем. Про останнє, зокрема, свідчить використання цих знаків у тогочасній дипломатичній та торговельній практиці як своєрідних аналогів сучасних вірчих грамот.

Сучасні військові прапори теж мають своїх попередників у києво-руській добі. Східні слов'яни для відзначення місця в бою князя-воєначальника спершу користувалися “чолкою стяговою” – піднятим на високому деревині жмутом трави чи пасмом кінського волосся (в цьому знакові проглядаються основні риси пізнішого козацького бунчука). Згодом цей знак заступили князівські знамена, які були неодмінним атрибутом на полі битви. Особистий стяг князя одночасно правив за знамено князівської дружини. Прапори інших воєначальників ставали відзнаками керованих ними загонів.

Подальше становлення української символіки пов'язане з періодом перебування території колишньої Київської Русі у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства, а пізніше – під владою об'єднаної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Тож і не дивно, що з середини XIV ст. розвиток української символіки зазнавав великих впливів литовської і польської геральдичних традицій.

Новий етап у розвитку української етнічної символіки тісно пов'язаний з появою козацтва і його військово-політичної організації – Запорізької Січі, національно-визвольною боротьбою українського народу та зародженням козацької держави в середині XVII ст.

Символами влади козацької військової старшини були клейноди. До клейнодів належали корогва (прапор), бунчук, булава та їх різновиди: тростина (палиця) та пірнач, литаври та печатка. Зберігалися клейноди в приміщенні Військової скарбниці на території січової фортеці.

Як свідчать документальні джерела, перші клейноди Запорізькій Січі були даровані польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р., тому на рожевому полі першої корогви був зображений білий сріблястий орел – герб Польської держави. Разом з іншими атрибутами влади король дарував гетьману реєстрового війська і печатку з гербом, на якій був зображений козак, що тримав на плечі рушницю.

Після об'єднання України і Росії царським урядом була подарована Січі корогва з зображенням двоголового орла – герба Російської держави. Герб Запорізької Січі – козак з шаблею при боці і рушницею на лівому плечі – був зображений на січовій печатці. Булава, пірнач та литаври були срібними, а вершина бунчука – золотою.

Кожен із клейнодів належав лише певній особі із запорізької старшини. Булаву давали кошовому, він тримав її у правій руці під час військових рад (звідси пішла українська приказка “до голови треба булави”). Прапор чи корогва дарувалася всьому війську, але носив її хорунжий. Бунчук видавався кошовому, але носив його бунчужний або бунчуковий товариш, який тримав його під час походу над головою отамана. У такий спосіб козакам у бою подавався знак, куди веде їхній ватажок; військова печатка – військовому писарю; курінна чи паланкова печатка – курінному отаманові чи паланковому полковнику; пірнач або жезл – полковникові, котрий носив його у себе за поясом і подекуди вручав його мандрівникові, що проїжджав запорізькими степами, для його повної безпеки в дорозі; литаври – всьому військові, але в особливе завідування довбиша чи политаврника; значки – для всіх тридцяти восьми запорізьких куренів, але у відання військового пушкаря. Всі ці клейноди, за винятком “палок для литавр” і військових гармат, запорожці зберігали або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці, звідки їх виносили лише за особливим наказом кошового отамана перед загальною чи окремою радою; палички для литавр завжди зберігалися в курені військового довбиша, а всі гармати – в артилерійському цейхгаузі чи січовій пушкарні під опікою особливого старшини – пушкаря.

Крім дарованих клейнодів, а також клейнодів куренів та паланок, на Січі існували різноманітні бойові клейноди, зокрема, прапори, які мав похідний кіш, похідні команди та їх підрозділи.

Клейноди були святинею Січі, втрата їх вважалась великою ганьбою. Щоб підкреслити важливість клейнодів для їх охорони, а також виносу в урочистій чи бойовій обстановці були призначені військові старшини з посадами хорунжого, булавничого, бунчужного та пірначного [1, с.8]. Великою повагою і авторитетом користувався військовий довбиш. Без його ударів у литаври січова рада не могла бути скликаною.

Видатний дослідник українського козацтва Д.І. Яворницький так описує вручення клейнодів Б. Хмельницькому на Січі при обранні його гетьманом: “Кошевой атаман послал в войсковую скарбницу сичевого писаря с несколькими куренными атаманами и значными

товарищами и велел посланным вынести оттуда войсковые клейноды, чтобы вручить их на площади Хмельницькому” [2, с.180]. Вручивши Хмельницькому всі військові клейноди, низові козаки проголосили його гетьманом і висловили йому повну готовність і бажання йти з ним на війну.

При проведенні урочистих заходів усі клейноди виносились на чільне місце. Перед початком ради кошовий отаман брав булаву і ставав під короговою, суддя і осавул тримали тростини, оздоблені сріблом. Військова старшина ставала під бунчуком. Це дійство супроводжувалось ударами в литаври, звуками сурмів. Повага до клейнодів, як символу влади, дозволяла використовувати зменшені копії пірначів чи палиць, зроблених з різних матеріалів, як перепустки на січових шляхах або знаки довір'я.

Якісно нова сторінка в історії української символіки була вписана під час національно-визвольної війни. Як свідчать давні офіційні документи, клейноди надавалися гетьманам України – Богдану Хмельницькому, Юрію Хмельницькому, Івану Брюховецькому, Петру Дорошенку, Дем'яну Многогрішному, Івану Самойловичу, Івану Мазепі, Івану Скоропадському, Данилу Апостолу, Кирилу Розумовському, а також кошовим отаманам Війська Запорізького. Провідна ідея системи вищих відзнак, втім, і тоді полягала в репрезентації інституцій влади. Ця система складалася з наступних компонентів.

Вищою відзнакою гетьманської влади була велика корогва, яка водночас репрезентувала і підвладну гетьману людність та територію. Мала корогва являла собою за сенсом особистий гетьманів штандарт, на її полотнищі зазвичай зображувався особистий шляхетський гетьманів герб. У кожному козацькому полку була своя велика корогва як знамено полку, мала корогва – як особистий штандарт полковника, а також сотенні знамена.

Вже в XVII ст. знамена козацького війська були різнобарвними – червоними, жовтими, малиновими, звичайно синіми. Застосовувалось також поєднання різних кольорів цих прапорів, і ця особливість полегшувала керування військами на полі бою.

Близько середини XVIII ст. зразок полкових хоругв почав поступово уніфікуватися. Полотнище мало здебільшого блакитний колір. На ньому зображувався, за свідченням тодішніх джерел, “національний герб”. За умов, коли військова українська адміністрація водночас виконувала і цивільні функції, на цю роль природно висунувся “козак з мушкетом”.

Отже, військо Запорізької Січі у XVIII ст. зберігало власну систему відзнак. Вона складалася з великої корогви, виготовлюваної коштом усього війська, корогви, виконаної, як власний символ, коштом отамана. Забезпечити себе відзнакою мав також кожен полковник; після припинення його повноважень корогва зберігалася в курені, з якого він походив. Менші за рангом відзнаки виготовлялися коштом курінної та паланкової старшини. Під час бойових дій прапори свідчили про кількісний і якісний склад війська [3, с.225].

У XVIII ст. в Україні поширилися прапори з поєднанням блакитного і жовтого кольорів. Так, у 1717 р. для пошиття прапорів Полтавського полку було закуплено блакитний та жовтий лудан, а також “справлено полкову корогву – блакитну з жовтим хрестом [4, с.11].

Після того, як перервалася традиція своєрідної символіки козацького війська, довгий час в Україні, що перебувала у складі Російської імперії, питання про національну символіку не порушувалося.

Потреба у відродженні української символіки виникла тільки в ході національно-визвольної революції 1917-1918 рр. У лютому 1918 р. голова Центральної ради М. Грушевський виступив із пропозицією визнати як “державний герб” Української Народної Республіки (УНР) знак – зображення тризуба. Обґрунтовуючи свій вибір, М.С. Грушевський писав, що УНР, ставши наново державою самостійною, незалежною, змушена вибрати собі й державний герб. Найбільш натуральна річ для неї, наголошував учений, звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вона використовувала за старих часів. Найкращий знак позначався на київських грошах часів Володимира Великого, його й мала взяти за герб відновлена Українська держава [12, с.247].

Одним із перших офіційних рішень про символіку УНР було рішення виконкому Центральної ради – так званої Малої ради від 18 січня 1918 р. Цього дня Мала рада затвердила також проєкт “українського морського прапора”. 22 березня 1918 р. Центральна Рада затвердила жовто-блакитний прапор і державний герб (тризуб) як державні символи Української Народної Республіки.

Тризуб залишався “гербом” і за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського та УНР Директорії. 13 листопада 1918 р. жовто-блакитний прапор став державним прапором Західно-Української Народної Республіки. 20 березня 1920 р. він був за-

тверджений і на Підкарпатській Русі, а 1939 р. і у Карпатській Україні.

Отже, українська національна символіка видозмінювалася, проходила певні етапи розвитку залежно від суспільно-державного устрою держави. Вона є історичним надбанням українського народу, частиною його етнокультури.

В сучасних умовах національні традиції України, її символіка поступово відроджується. Значним поштовхом до подальшого розвитку української символіки став Указ Президента України від 4 січня 1995 р. “Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва”, яким передбачено відродження історичних, патріотичних та культурних традицій українського козацтва, а також використання козацької символіки та атрибутики [4, с.18].

В сучасних Збройних силах України знайшли широке застосування окремі елементи символіки. Використовуються, зокрема, малиновий колір, зображення історичних козацьких клейнодів та зброї, символів, що були на прапорах і печатках в різні історичні періоди життя українського народу.

Малиновий колір, який народна свідомість традиційно пов’язує з козацтвом, виступає одночасно як один з головних символів Збройних сил України та як символ Сухопутних військ. Іще 1992 р. Комісією з розробки військової символіки у Збройних силах України (створеної наказом Міністра оборони України № 66 від 6 травня 1992 р.), був запропонований прапор Сухопутних військ у вигляді полотнища, “традиційної для козацьких прапорів малинової барви”, у поєднанні з символом Збройних сил України (тризубом на блакитному щиті), в обрамленні вінка з дубового листа та гілок калини. Подібний вигляд мав бойовий прапор з’єднання (військової частини) Збройних сил України, схвалений у жовтні 1993 р. колегією Міністерства оборони України. Але замість символу Збройних сил України в центрі його розміщувався Державний герб. Бойові прапори цього зразка вручалися до 2001 р., хоча так і не були затверджені жодним нормативно-правовим актом.

Прапори Збройних сил України, Міністерства оборони України, Сухопутних військ та бойовий прапор з’єднання (військової частини), розроблені у 2001 р. Воєнно-геральдичною службою Генерального штабу Збройних сил України, також мають малиновий колір. Малиновими є і штандарти Міністерства оборони України та Начальника Генерального штабу Збройних сил, вручені їм

президентом України напередодні 10-ї річниці Збройних сил України [5]. Крім того, малиновий колір мають встановлені знаки розрізнення на формі одягу військовослужбовців Сухопутних військ (околиць кашкета, канти, лампаси).

Різне символічне значення мають зображення козацьких клейнодів та зброї. Так, булава (схрещені булави) виступає як уособлення вищої військової влади. Саме так пояснюється її наявність у композиції нарукавного знака “Міністерство оборони України” (наказ Міністра оборони України № 299 від 24 липня 1998 р.). У подібній якості схрещені булави використовуються в нарукавних емблемах армійських корпусів [6, с.10]. Нова емблема Міністерства оборони України, розроблена Воєнно-геральдичною службою, також несе зображення схрещених булав у поєднанні з мечем вістрям догори [7, с.8-9]. Все це уособлює важливу роль Міністерства як основного органу військово-політичного і адміністративного управління (булави), що забезпечує бойову та мобілізаційну готовність, загальном боездатність Збройних сил (меч) [8, с.111]. З іншого боку, булава у поєднанні з іншими клейнодами чи зразками зброї може символізувати успадкування славних традицій козацького війська військовослужбовцями Збройних сил України і взагалі національні історичні та військові традиції. Наприклад, схрещені шабля і булава у поєднанні з Малим Державним гербом України на нагрудному знаку “Сухопутні війська України” (наказ Міністра оборони України № 441 від 2 грудня 1997 р.) символізують історію і сучасність України в боротьбі за її незалежність. Схрещені меч і булава на нарукавній емблемі бригади охорони і обслуговування Міністерства оборони України тлумачаться як “традиційний український символ зброї, сили, вірності бойовим традиціям захисників Батьківщини” [9, с. 13]. В той же час схрещені булава і пірнач на нарукавній емблемі Національної академії оборони України (затверджена начальником Генерального штабу Збройних Сил України 12 червня 2003 р.) символізують відповідно стратегічну і оперативно-тактичну ланки управління.

Пірнач та шабля, на відміну від булави, використовуються у символіці переважно для відображення ідеї спадкоємності військових традицій: загальновійськова емблема на комірці чи погонах у вигляді схрещених шабель, нагрудні знаки класної кваліфікації льотно-підйомного складу Військово-Повітряних сил у вигляді схрещених шабель і пірнача.

Починаючи з середини 1990-х рр., все частіше стали лунати пропозиції про необхідність введення до сучасної символіки Зброй-

них сил України зображення хреста – символу, що широко використовується на козацьких прапорах і печатках XVII-XVIII ст. Нова символіка Збройних сил України, розроблена Воєнно-геральдичною службою, передбачає використання хреста такої ж форми, як відомих на прапорах Чернігівського полку середини XVII ст. [10, с.9], печатки Генерального військового суду XVII-XVIII ст. [11, с.3]. У новій емблемі Збройних сил України хрест уособлює вірність сучасної української армії кращим традиціям оборонців волі нашої Батьківщини, готовність у будь-який момент стати на захист незалежності і територіальної цілісності держави. Хрест у згаданій емблемі представлений зображенням знака княжої держави Володимира Великого на медальйоні.

Отже, символіка, пов'язана з козацько-гетьманським періодом історії України, є важливою складовою символіки Збройних сил незалежної України.

З метою розвитку сучасної символіки в Збройних силах України, використання традицій Українського козацтва вважаємо за необхідне:

- продовжити роботу із запровадження в Збройних силах України шевронів і нагрудних знаків з елементами української козацької символіки, що сприятиме формуванню у військовослужбовців почуття національної гідності та гордості;

- поширити практику надання бригадам, кораблям, військово-навчальним, закладам імен видатних козацьких гетьманів з врученням почесних прапорів козацьких полків, а також використання зображень козацьких клейнодів у розпізнавальних знаках військовослужбовців, які ще не в повній мірі відображають національні традиції військової символіки. З огляду на зазначене, ширше застосовувати зображення козацьких клейнодів та зброї у емблемах родів військ і служб;

- у Центральному музеї Збройних сил України, Центральному галузевому архіві Міністерства оборони, військових бібліотеках, а також у кімнатах-світлицях військових частин доцільно створити експозиції “Українська козацька символіка XVII-XVIII ст.”;

- у військово-навчальних закладах усіх рівнів під час викладання курсу історії України та її війська бажано передбачити вивчення теми “Українська символіка і традиції її використання” з метою посилення військово-патріотичного виховання слухачів та курсантів, формування свідомості захисників Батьківщини у душі незламності, мужності, стійкості, честі, гідності та вірності високим духовним ідеалам і бойового побратимства.

Тема козацьких клейнодів та інших національних символів надзвичайно цікава й важлива як з наукової, так і виховної точок зору. Тому питання про українську військову символіку потребує подальшого вивчення і аналізу архівних матеріалів і музейних фондів зарубіжних країн, зокрема Польщі, Швеції, Туреччини, Росії.

1. Смолій В., Ткаченко В., Якимович Б. Історична довідка про розвиток української національної символіки. – К.: Знання, 1990. – С. 28.
2. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. – Т.2. – 557 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9. – Ч.1. – 869 с.
4. Указ Президента України “Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва” // Військо України. – 1995. – № 1-2. – С. 19-20.
5. Муравйов О. Символи влади, обов’язку, відповідальності // Народна армія. – 2002. – 9 січня.
6. Військова символіка України. Наруканні знаки (1992-1999 рр.). – К.: Центральний музей ЗС України, 2000. – 72 с.
7. Слободянюк М. Символіка найстаршого військового формування Збройних Сил України // Знак. – 1991. – № 19. – 18 с.
8. Муравйов О. Нова символіка українського війська // Військово-історичний альманах. – 2001. – № 2. – С. 110-115.
9. Курбангалієв І. Традиції відроджуються // Військо України. – 1996. – № 1-2. – С.13.
10. Клейноди України: з історії державної і національної символіки. Комплект з 33 кольорових художніх листівок. – К., 1991. – 33 с.
11. Ситий І. Печатка Генерального військового суду // Знак. – 1997. – № 14. – 18 с.
12. Українська національна символіка: історія, традиції, сучасність. – К., 1993.

Н.Ф. Паламарчук, Л.Р. Ігнатова

УДК 94(477)“13/15”

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Розглядається процес приєднання українських земель до Великого князівства Литовського, а у подальшому і до Речі Посполитої. Аналізуються особливості державного устрою Великого князівства